

आह्निक वार्ता पत्रम्

RNI No. : UPSAN/2018/76680

वर्ष-4 अंक 97 संस्कृत दैनिक/ प्रातः संस्करण

प्रयागराज 30 जनवरी 2022 रविवार

पृष्ठ-4

मूल्य- 2 रुपये

भारतं एकं हिन्दूराष्ट्रमस्ति- शंकराचार्यः निश्चलानन्द सरस्वती जी

स्वामी निश्चलानन्द सरस्वती जी
महाराजः सम्प्रति माघमेला क्षेत्रे
त्रिवेणीमार्गस्थे स्व शिविरे प्रवासः करोति।

प्रयागराजः। वार्ताहरः। अनन्त श्री विभूषितः ऋग्वेदीय पूर्वाम्नाय श्री गोवर्द्धनमठ श्री जगन्नाथपुरी पूज्यः श्रीमदजगद्गुरु शंकराचार्यः स्वामी निश्चलानन्द सरस्वती जी महाराजः सम्प्रति माघमेला क्षेत्रे त्रिवेणीमार्गस्थे स्व शिविरे प्रवासः करोति। अयं महाभागः भारतीय संस्कृतेः संस्कृतस्य च अधिकारि विद्वान् अस्ति। वैदिक गणितस्य मर्मज्ञो यं। परिणामतः 'इसरो' इति वैज्ञानिक संस्था एवं च 'नासा' वैज्ञानिक संस्था प्रभृत्यौ संस्थे अनेकशः काले काले अनेन परामुशतस्म। विश्वबैकमपि अर्थव्यवस्थायां उत्पन्नाः समस्याः समज्जायै सहायतां याचितवान् याम् वैदिक गणित माध्यमेन अयं महाभागः निस्तारितवान् कतिपयेषु क्षणेषु। आक्सफोर्ड विश्वविद्यालयस्य गणितज्ञाः कैम्ब्रिज स्व विद्वान्सोपि मार्गदर्शनं गृहणन्ति। आईआईएम, आईआईटी, आईआईएससी प्रभृतयः अपि गणितीय परामर्शं कुर्वन्ति। 200 ग्रन्थानां प्रणयनं येषु वैदिकगणितं, विज्ञानम्, धर्मं, संस्कृतिश्च प्रभृतिभिर्सह अनेकाः विषयाः सम्मिलिताः सन्ति। राष्ट्रस्य सर्वमहत् धर्मपीठस्य पीठाधीश्वरस्य मूर्धन्य विदुषां च यदा समादरं न भवति, तस्य अवहेलनं भवति वा तदा सज्जनानामनः सीदति। भवन्तः विचारयन्तु यत् एते महाभागाः अस्मिन् कलिकाले एतादृशः सन्ति तर्हि अस्माकं आर्ष ऋषयः कियन्त विद्वान्सः वैज्ञानिकाश्च आसन्। अस्माभिः गर्व करणीयं अस्माकं सनातन ज्ञाने सन्त परम्परायां च। शंकराचार्येण उक्तं यत् भारतं एकं हिन्दूराष्ट्रमस्ति। इदं विश्वगुरुः आसीत् अस्ति, भविष्यति च।

छायाकारः सौरभ कुमार

फरवरिमासस्य प्रथमपादे
विद्यालयेषु साक्षादध्ययन
मारब्धुं केन्द्रसर्वकारः

नवदेहली। फरवरिमासस्य प्रथमपादादारभ्य राष्ट्रे कोविडमहामारीः तृतीय तरङ्गः दुर्बलः भविष्यतीति विश्वस्वास्थ्यसंघटनस्य पारिभाषिकोपदेशसमित्याः अध्यक्षः डो अनुराग अगर्वीलः उक्तवान्। तादृश्यामवस्थायां विद्यालयेषु साक्षादध्ययनाय प्रथमपरिगणना दातव्या इति तेनोक्तम्। 'ओण' लेन् कक्ष्याणां स्थाने ओफ् लैन् कक्ष्याः आरम्भणीयाः इत्येतत् छात्राणां भविष्यविषये अत्यन्तापेक्षितमस्ति। छात्रान् विद्यालयेभ्यः विदूरं कारयति इति तेषां मानसिकशारीरिकस्वस्थतायै दोषाय भविष्यति। अतः विद्यालयाः उद्घाटयितव्याः अगर्वीलैरुक्तम्। वाक्सनीकरणमाने तद्वारा आर्जिते रोगप्रतिरोधे च भारतं बहु अग्रे वर्तते। इतरराष्ट्राणि अपेक्ष्य मृत्युमानं रोगव्यापनमानं च तुच्छमिति विद्यालयोद्घाटनमालक्ष्य तेन निगदितम्।

राष्ट्रे अतिसम्पन्नं राजनैतिकदलं भवति भा ज दलम्

तेषां परिसम्पत्तिः 4647 कोटिः भवति

नवदेहली राष्ट्रे 2019-2020 संवत्सरीयेषु अतिसम्पन्नेषु राजनै-
तिकदलेषु प्रथमस्थानमावहति भा ज
दलम् इति प्रतिवेदनम्। अस्मिन्
कालावधौ 4847.78 कोटि
रूप्यकाणां परिसम्पत्तिः परिसम्पत्तौ
द्वितीयस्थाने बि एस् पि एव।
698.33 एव तेषां परिसम्पत्तिः।
तृतीयस्थानीयस्य कोणग्रस् दलस्य
688.16 कोपिरे सम्पत्तिरेव अस्ति।
अस्मिन् कालावधौ राष्ट्रे सप्त
राष्ट्रियदलानां तथा 44
प्रादेशिकदलानां च
यथाक्रमं 6988.57 कोटि
रूप्यकाणां 2129.38 कोटि
रूप्यकाणां च आहत्य परिसम्पत्तिः
अस्ति इत्येव ए डि आ 'संस्थायाः प्रा-
तिवेदनम्। सप्त राष्ट्रियदलानां आहत्य
परिसम्पत्तिषु प्रतिशतं 69.37
भविष्यति भा ज दलस्य परिसम्पत्तिः।

सम्पादकीयम्

न्याये आक्रमणं चिन्ताजनकं

न्यायपालिकायाः राष्ट्रे समाजे वा महनीया भूमिका भवति। न्यायालयेनपीा-ङ्गित जनाः न्यायं प्राप्य स्व अस्तित्वं रक्षां कुर्वन्ति। अस्तु न्यायालयाः एव अन्तिमं शरणं असहाय्या सिद्ध्यन्ति।परं च यदान्यायोपरि एव अपराधिनः आक्रामयन्तितदाराष्ट्राय चिन्तायाः विषयोभवति। गतमासे झारखण्डस्य धनबादस्य प्रकरणंभवत् वा उत्तरप्रदेशस्य फतेहपुरस्य आक्रामकंउपक्रमंउभौ एव विधानव्यवस्थायै शासन, प्रशासनाय आह्वानम् सिद्ध्यतः। र्चंचिद् अपराधिनं प्रतिभूः अप्रदाने, दण्डश्रावणेन वा न्यायाधीशं एव लक्ष्यीकृत्य प्राणघातकंआक्रमणंनिस्सन्देहे न शासनस्य सुदृढत्वेविधानतंत्रे च प्रश्नवाचकंभवति। यदान्यायमूर्त्यः अस्मिन् लोकतंत्रे असुरक्षिताः भवन्ति तर्हि सामान्य जनानांकार्स्थितिः भविष्यतिइतिगम्भीरेणविचारणायाः विषयः अस्ति। एतादृशेषु प्रकरणे सुसाम्यक् रूपेण न्यायः भवतु इदं सुनिश्चे तु-दायित्वं स्वयंन्यायपालिकया सहकार्ये पालिकायाः विधायिकायाश्चापि अस्ति। लोक तंत्राणां स्तम्भान् समिलित्य न्यायः सुनिश्चितः कर्तव्यः। अपराधीनाम् दुस्साहसः चेत् इयत् सम्बद्धैस्स तर्हि सम्यक् प्रक्रियया तान् समुचितं उत्तरम् प्राप्येत एव। अस्मद् व्यवस्थायै चिन्तनस्य अवसरोऽयं यत् किम् वयं अपराधिनं प्रति आवश्यकतायाः अधिकं सहानुभूतिं नैव प्रदर्शयामः। आरोपी वाहन चालकाः पूर्वमेवकारागारे बन्दीकृताः अभवन्। कारागारगमनान्तरेऽपि अपराधिनः न शुद्ध्यन्ति। अत एव अपराधिनं समाजे उन्मुक्तं न मोचयेत्। विधानस्य उदारतायाः लाभः सामान्य जनेभ्यः प्राप्येत् न हिअपराधिनं। एतान् प्रतिकटोरतया दण्डस्य प्रावधानं कृत्वा आजीवनं कारागारे प्रक्षिपेत।

भाषायाः अभ्यासः सम्भाषणेन भवति

अस्मिन् वर्षे बहुषु स्थानेषु संस्कृतदिवसस्य आयोजनम् अभवत् । परस्परम् अपि संस्कृतेन सन्देशानाम् आदानप्रदानम् अभवत्। तत् तु शोभनम् । किन्तु भाषाभ्यासाय श्रवणम् आवश्यकम्। यत्र यत्र सन्दर्भः भवति तत्र तत्र आग्रहपूर्वकं संस्कृतं श्रोतव्यम्। आरम्भे अर्थाः स्पष्टाः न स्युः शनैःशनैः मस्तिष्कस्य रचना निर्मिता भवति तदा अर्थाःस्पष्टाःभविष्यन्ति। भाषायाः अभ्यासः सम्भाषणेन भवति। ये संस्कृतं जानन्ति ते यदि संस्कृतेन वार्तालापं कुर्वन्ति तन्हिः द्विविध लाभः १. स्वस्य भाषापरिष्कारः भवति २. अन्येषां श्रवणाभ्यासः च भवति। तस्मात् संस्कृतेन सम्भाषणं कुरु जीवनस्य परिवर्तनं कुरु । भाषाभ्यासाय चत्वारि कौशलानि आवश्यकानि क्रमशः १ श्रवणम् । २ सम्भाषणम्। ३ पठनम् । ४ लेखनम् । इदानीं कौशलविकासस्य प्रारम्भः भवेत् । परस्पर सहयोगेन सर्वे मिलित्वा एतत् कार्यं वर्धयाम। जयतु भारतम् ।

कालिकाष्टकम्

लहरसनाप्रियलम्बितदानवशोणितशोषणपारमि ते परमशिबोपरिशोभितकजपादमहामदसरगते ।
स्वगणशिवाशचोटीगणाजुतपाटितवर्कमुण्डयुते जय जय दक्षिणकालि कपालिनि भैरवसंगिनि शैलसुते १
त्रिनयनर्जिनि कालविभञ्जिनि भोविवसर्जिनि योगरते मधुनदगर्जिनि चण्डमर्मदिनि मुण्डविनाशिनि ताण्डविते ।
पशुबलिभोजिनि तान्त्रिकमज्जिनि मान्त्रिकपालिनि यन्त्रधृते जय जय दक्षिणकालि कपालिनि भैरवसंगिनि शैलसुते २
पितृवनचारिणि भूतविहारिणि नृत्यविलासिनि भुक्त्यते कुचतटशोभिनि रक्तविलोभिनि नक्तविहारिणि भक्तयुते रुधिरविशोषिणि दानवरोषिणि मानवतारिणि मानयुते जय जय दक्षिणकालि कपालिनि भैरवसंगिनि शैलसुते३
भवभयखण्डिनि खर्परधारिणि मुण्डविधारिणि दण्डयुते कलिमलनाशिनि कृष्णकलामपि भस्मविलेपिनि शूलधृते ।
त्रिभुवनसुन्दरि भक्तगणेश्वरि दुष्टविमर्दिनि शिष्टनुते जय जय दक्षिणकालि कपालिनि भैरवसंगिनि शैलसुते ४
कलाभ्राभां विनेत्रां घनतिमिरनिभां भीषणास्यां महोग्रां नीलारद्रैः सुदीपतामभवदकरां नीलशार्टी ज्वेलन्तीम् ।
श्यामां चित्रां विचित्रां मरपुरगमनां मुक्तकेशीं पिबन्तीं तां देवीं दिव्यमूर्तिं शिवशिवगृहिणीं कलिकामाश्रयामि५
कुष्मांगीमसिताम्बरां घनकुम्भं घोरान्द्रहासं परां दिग्बक्षां वरदाभयां त्रिनयनां शिवां महाशाम्भवीम् ।
उन्मत्तां मदिराधरां स्मितमुखीं सिन्दूरविन्दूज्ज्वां कल्याणीं रुधिराशनीं सुरुचिरां देवीं भजे कालिकाम् ६
जयतु जयतु काली कालकान्ता कपाली जयतु जयतु खवी खड्गखट्वांगहस्ता ।
जयतु जयतु गोष्ठी गोपीनया वरेण्या जयतु जयतु घोरा घोररूपा घटस्था ७
आवाहये तां परमां च मायां कार्ली करालीं घननीलवर्णाम् ।
सूक्ष्मां विचित्रां नरमुण्डमालां घोरान्द्रहासं मुहुरान्तोऽस्मि ८

नन्दप्रदीपकुमारः

क्रुद्धः सः मां स्वमातरम् अपि ताडयितुम् उद्युक्तः

भवता आहूयमाना संख्या परिधौ नास्ति.....। दिनद्वयतः पुत्रस्य दुरवाण्या इयमेव आयाति इति विशादपूर्णया वाचा सगद्गदं प्रलपन्ती शारदा मम वक्षसि मुखं निहितवती। किं वक्तव्यमिति ममापि भ्रान्तिः जाता। एक पुत्रः सुन्दरः गुणवान् च। बाल्ये सर्वे वदन्ति स्म यत् ’ एतादृश पुत्रलाभार्थं तपः करणीयम् ’ इति.....। तस्य अष्टमजन्म-वार्षिकस्य आचरणवेलायां मम मित्रं राधाकृष्ण एवमुक्तवान्’ भवान् ग्रामीणविद्यवयवे पुत्रं पाठयित्व तस्य ’फ्युचर्’ किमर्थं नाशयति नगरम् आगच्छतु। तत्र उत्तम विद्यलये पाठयतु, प्रवेशन क्लेशः स्यात्। चिन्ता मास्तु, व्यवस्थां करिष्यामि वासव्यवस्थायामपि चिन्ता न करणीया ’किन्तु पितरौ’ मम चिन्ता जाता। किं भो! इदानीं भवतः पुत्रस्य भविष्यमेव प्रधानं ननु? वासरान्तेषु अत्र आगत्य पित्रो क्षेमान्वेषणं कुरु ’ तदेव उत्तममिति शारदायाः अपि मतमासीत्। हरितमयानि क्षेत्राणि जीर्णमपि शान्तिपूर्वं मन्दिरं च त्यक्त्वा तथा सदा जपन्तम् अश्वत्थं विस्मृत्य अपरिचिते नगरे वासः। राम! राम! इति मातुः आह्वानं कदाचित् एव शृणुयाम्।समूलम् उत्पाट्य अन्यत्र रोपणम्। !! तत्र सामञ्जस्ये कति दिनानि आवश्यकानि भवेयुः। मम विविधाः चिन्ताः आसन्। किन्तु नगरी तु काचित् अभिसारिका इव। तस्याः करवलये बद्धः चेत् सर्वमपि विस्मरति। न गृहं , न ग्रामः न बान्धवाः । तस्याः सौन्दर्ये मुग्धः न किमपि स्मरन्ति...। मोहयितुं सा जानात्यपि.....।

नगरजीवितम् आरब्धम् । ग्रामस्य व्ययात् दशगुणितः व्ययः । कदलीपत्रमपि धनेनैव लभ्यम्। तदत् अन्याः आवश्यकताः सञ्जाताः। ’सर्वेषु गृहेषु परिचारिकाः सन्ति। एका अत्रापि भवतु। नो चेत् अस्माकम् अपमानः’ शारदायाः परिभवः। कथञ्चित् परिचारिकायाः व्यवस्थाम् अकरवम्। पुत्रस्य इच्छातां तु सीमा एव नासीत्। एकस्यानन्तरम् अन्यत्... । द्विचक्रिका, जङ्गमद्ववाणी, सङ्गणकम्... एवमेवम् आवलिः प्रवृद्धा।’ भवान् छात्रः खलु इदानीं किमर्थम् ’ अपृच्छम्। पितः! सर्वेषां मम मित्राणां हस्ते अस्ति।भवान् कस्मिन् युगे जीवति ’प्रश्नभावेन शारदां दृष्टवान्। वदतु रे, तस्याः नेत्रे स्पष्टम् अवदताम्। भवतु अस्माकम् उणिष्णः खलु अनयस्मै कस्मै न इति विचचिन्त्य तामपि इच्छां पूरितवान्। सङ्गणकं गृहमानीम् । उणिष्णः तु सर्वदा तस्य पुरतः एव । पठनार्थमेव उपयोगः इति तस्य वचने तु आवयोः संश्लेषोऽपि नासीत्। एकस्मिन्दिने दूरवाणी आगता। पुत्रस्य विद्यालयात्

सः जठराग्निः जठरस्य वायुम् ऊर्ध्वं गन्तुं प्ररयति

वैदिकानां शब्दानाम् उच्चारणमधिकृत्य प्रवृत्तां शास्त्रं भवति शिक्षाशास्त्रम्। शास्त्रमिदं वेदेद्वेषु अन्यतमत्वेन प्रथितम्। छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।। शिक्षा ध्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्थैव ब्रह्मलोके महीयते।। इति पाणिनीयशिक्षागतशोकप्रामाण्येन षडपि वेदाङ्गानि वेद-पुरुषस्य अवयवत्वेनाद्रीयन्ते चेत् शिक्षात्मकम् अङ्गं तत्र ध्राणस्वरूपमिति ज्ञातुं शक्यते। शिक्षायाः ध्राणत्वप्रतिपादनेन तस्याः वेदेध्ययने अतीवावश्यकत्वम् अङ्गीक्रियते। यद्यपि व्याकणं शरीरस्थोच्चस्थानं मुखस्वरूपं भवति तथापि नासिकायाः मुखोपरि स्थित्या तत्स्थानपद्मा शिक्षैव सर्वोपरि र्वीवर्ति। पदसाधुत्वमात्रविधायकं व्याकरणम् उच्चारणादिविविहिनीनं तत् नासिका विरहितं मुखमिव न शोभते इति शिक्षयाः वेद-पुरुषनासिकात्वव्यवहारं सयुक्तिकं सम्पादयति। स्वरवर्णादयुच्चारणप्रकारो यत्र शास्त्रो शिक्षयते, उपदिश्यते सा शिक्षेति सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामुक्तं दृश्यते। अनेनावगम्यते यत् येन शास्त्रेण वेदमन्त्रणाम् उच्चारणं शुद्धं सम्पादयते तच्छास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति। वेदे स्वस्य प्राधान्यं तु सर्वविदितमेव। स्वरज्ञानं च शिक्षामूलकमेव। अत एवेदं शिक्षाशास्त्रं वेदाङ्गत्वेन कल्प्य-ते। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्नरो यजमानं हिनस्ति। यथेन्द्रशशुवासुरतोऽपराधताः। इति शिक्षावचनं वेदमन्त्रणामुच्चारणं शिक्षाशास्त्रस्य प्राधान्यं प्रमाणयति। **आख्यायिकेयं प्रसिद्धा - विश्वरूपसंज्ञिते** त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रणपह्वे सति रूचस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रमुत्पादयितुमाभिचारपूर्वकं कञ्चन यागं चकार। तत्र इन्द्रशत्रुवर्धस्व इति पदयोःयाः तत्पुरुषसमासयुक्तः मन्त्रे उह्रितः। तस्मिन् मन्त्रे तत्पुरुषसमासोक्त अन्तोदात्तत्वे कर्तव्ये बहुव्रीहिप्रयुक्तः अदयुदात्तस्वरः ऋत्विजा प्रयुक्तः। अतः शब्दस्थार्थान्तराभिधानात् इन्द्रेण इन्द्रहननार्थं त्वष्टजनयितुः वृत्रासुरोऽपि हतः। अतः मन्त्रेषु स्वरदोषो वर्णदोषो वा कथमपि न भवेदिति ज्ञायते। स्वरतः स्वरेण वर्णतः वर्णेन अक्षरेण वा हीनः रहितः मन्त्रः मिथ्या प्रयुक्तः सन् तमपीप्सितमर्थं नाह। सः मन्त्रः वाग्नरो भूत्वा यजमानं हिनस्ति हन्ति। यथा स्वरस्य अपराधात् इन्द्रः शत्रुः इति शब्दः यजमानं हिसितवानिति शिक्षावचनस्य तात्पर्यम्। अदयत्वे नैके शिक्षाग्रन्थाः प्रकाशितत्वेन चोपलभ्यन्ते। बादरायणशिक्षा , पाणिनीयशिक्षा, नारदशिक्षा, कौटिल्यशिक्षा इत्येवमादयो ग्रन्थास्तत्र प्रमुखाः। शिक्षाग्रन्थेषु सर्वविदितं प्राशस्त्यं पाणिनीय शिक्षायेव अवहन्ति। यतो हि पाणिनीयं व्याकरणं न केवलं लौकिकमात्रम् अपि तु वै-दिकानमपि शब्दानां साधुत्व कल्पकमेव। अतः पाणिनीयस्य लौकिकवैदिकेत्युपर्यवधिष्यकारपरस्य व्युत्पादकत्वेन तत्सम्बन्धा शिक्षा इतरशिक्षाग्रन्थेभ्यः प्रसिद्धिमलभत। शिक्षाशास्त्रे प्रतिपाद्यतया बहवो विषयाः उपतिष्ठन्ते। तत्र वर्णानां भेदः उदात्तानुदातस्वरितभेदाः

शीघ्रम् आगन्तव्यम् किं स्यात् एतावत्याः त्वरयाः कारणम् प्राचार्यस्य प्रकोष्ठं प्रविष्टः । क्रोधस्फुरनेत्राभ्यां किमपि लिखन् प्राचार्यः । समीपे निद्रामग्नः इव उणिष्णः । प्राचार्यः वक्तुमारब्धवान् - पश्यतु भवतः पुत्रस्य पठनवस्तूनि .... उत्पीठिकां प्रदर्शितवान् रक्तवर्णेन अङ्कितं प्रगतिपत्रम्, श्वेतचूण-युक्तानि लघुप्लास्टिकपोटलिकाः , काचित् सान्द्रमुद्रिका..... एवमेवं ..... व्यक्तं किल? इदमपि पश्य , सान्द्रमुद्रिकां सङ्गणके संस्थाप्य सः चलचित्रं दर्शितवान् ..... मम अधस्तात् भूमिः चलिता इव पाताले मग्नः इव अभवम्। चित्रे मम पुत्रः परिचारिका च .... अहो किं किं दृष्टं मया .... मम शिरोभ्रमणं जातम्। प्राचार्यः पुनरपि

कर्मन्यासप्रतिषेधः अपलपनीयो भवति वा नमो नमः

अस्य राष्ट्रस्य विकसनवेगं मन्दीकर्तुम् एव समर्थः आसीत् अखिल भारतीय कर्मरोधप्रतिषेधः। कोटिशः रूप्यकाणां नष्टम् एव राष्ट्राय अनेन सञ्जातम् प्रतिषेधाय सर्वेषाम् अर्हता अस्ति। किन्तु सः राष्ट्रस्य अभिवृद्धिकर्मणि तालभङ्गं सृष्ट्वा न भवेत्। पुरोगमनचिन्तनानि वाचि इव कर्मणि अपि आचरितुं सर्वैः राजनैतिकदलैः प्रयतितव्यः। विनष्टं प्रभावं प्रत्यानेतुं प्रयत्नः एव स्वतन्त्रतालम्ब्येः आरभ्य भारतीयजनतत्या अनुष्ठीयते। विभिन्नाः राजनैतिकविश्वासानिः विभिन्नाः धर्मानुयायिनः वा भवन्तु , क्रियमाणानि सकलानि प्रवर्तनानि राष्ट्रपुरोगतिं लक्ष्यीकृत्य भवितव्यानि। अतः एतादृशः कर्मरोधः निरर्थकः निराकरणीयश्च इति बोद्धव्यः।

कथयन्नासीत्। आरक्षकाः न्यायवादः अधिवक्ता एवमेवं...। उणिष्णः गृहमानीतः। शारदा रोदितुमारभत। पुत्रस्य स्कन्धे स्ववक्षसि च पुनः पुनः ताडयन्ती सा किमपि प्रलपन्ती आसीत्। क्रुद्धः सः मां स्वमातरम् अपि ताडयितुम् उद्युक्तः। प्रातिवेशिकस्य अध्यपकस्य साहाय्येन उन्मादविमुक्तक्रन्दं नीत्वा चिकित्सा ..... वर्षाणां प्रयत्नेन सः मादकवस्तुभ्यः विमुक्तः। ’ स्वकृतेभ्यः पापेभ्यः मोचनं प्राप्तुमिच्छामि । पापनिवारिणीनां तीर्थानां वक्षसि अश्रुणि मुञ्चन् पु्तो भविष्यामि ...’आवयोः मौनम् अनुमतिं मत्वा सः प्रस्थितः .... मासद्वयं अतीतम्। एकवारं कावेरीयमस्मीति दूरवाणी आसीत्। परन्तु ततः परं कापि वार्ता

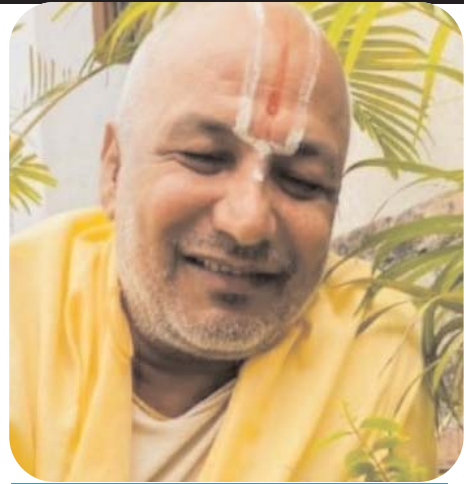
नास्ति। तम् आह्वयामश्चेत् परिधौ नास्तीति वचनमेव। राम... .... राम..... जानकीजाने येशुदासस्य मधुरस्वनः। रामचन्द्रः झटिति स्वप्रात् जागरितः । दूरवाणी!! मध्यं दूरवाणी!! उणिष्णः स्यात् । शारदा अपि दूरवाणीं स्वीकृतवान्। अपरस्मात् पार्श्वीत् ध्वनिः आगतः। राम ! किमर्थं भवान् न आगच्छति ? श्वः जन्मदिनं तव ..... आयाहि। आवागम भवदागमनं प्रतीक्ष्यमाणौ स्वः । मातुः सकम्पवचनं श्रुत्वा किमपि स्मृत्वा इव रामचन्द्रः भायन्त्या सह झटित्येव गृहं प्रतिष्ठित । यात्रावेलायामपि शारदा पुत्रम् आह्वयितुं प्रयतमाना आसीत् तदापि सा एव वाणी...’ भवता आहूयमाना संख्या परिधौ नास्ति ’।

निरुक्तकाराणामेव मतं समीचीनमिति निरुक्ते सयुक्तिकं निरूपितम्

यास्कस्य कालस्थानयो विषये विदुषां मते यास्कस्य कालः प्रायः क्रिस्तोः पूर्वं? सप्तमशताब्दिः (७०० क्रि. पू.) इति कल्प्यते। यास्कः पाणिनाः प्राच्यो भवतीति ऐतिहासिकानां मतम्। यतो हि तदीयसिद्धान्ताः पाणिनिनापि स्वीकृताः। यास्कस्य निरुक्तस्यान्ते पा-रस्कर इति नाम विद्यते । तेन विद्वंसः ऊहन्ते यत् सः पारस्कदाशीय इति। तस्य गोत्रस्य नाम भवति यास्क इति गोत्रनाम्रैव सः संप्रत्यपि अभिधीयते। यास्केन परिष्कृते निघण्टुग्रन्थे शब्दाः सङ्ग्रहीताः सन्ति। ते शब्दाः अध्यायपञ्चके विभक्ताः। गवादिदेव-पद्यन्ताः वैदिकाः शब्दाः तत्रोक्ताः । तेषां शब्दानां निरुक्तिः द्वादशाध्याय युक्ते निरुक्तग्रन्थे यास्केन कृता । तत्र परिशिष्टत्वेन अध्यायद्वयमपि योजितमस्ति। एवञ्च आहत्य चतुर्दशाध्यायाः निरुक्ताख्ये ग्रन्थेस्मिन् दृश्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य विषये यास्कः स्वयमेव वदतीत्यम्- समाग्रायः समाग्रातः सः व्यख्यातव्यः इति । अर्थात् अस्मिन् ग्रन्थे निघण्टौ आग्राय शब्दाः एव समाहृताः तेषां विवरणमत्र क्रियते इति। उदाहरणतया सर्गपर्यायस्य नाकः इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः निरुक्तकारेण एवं प्रदर्शिता - कै शब्दे इत्यस्मद्भतोः कायन्ति, आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन्नित्यर्थे का-भेति शब्दः सुखायै निषादिति न कं अकर्मिति सुखविरोधि दुःखमित्यादिमन्त्रे बह्व्रीहिमाश्रित्य नलोपं अकुत्वा सवर्णदीर्घं च नाकः इति शब्दः व्युत्पद्यते। दुर्खेन अमिश्रितं सुखं यत्रोपलभ्यते सः नाकः स्वर्गः इति नाकशब्दार्थः। निरुक्तकारः यास्कः समानपि शब्दान् नाम आख्यात उपसर्ग निपातत्वेन चतुर्थी विभजते। तत्र नामाख्यातयोः वाचकत्वरूपमर्थम् उपसर्गनिपातानाम्नु द्योतकत्वं रूपमर्थमपि अकल्पयत्। भाव प्रधानमाख्यात मित्यनेन वाक्येषु तिङन्तानां प्राधान्यं, धातुलभ्यव्यापारर्थस्य विशेषत्वं व्यापार मुख्यविशेष्यक शब्दबोधकथन प्रकारानपि तैः स्वीकृताः। इमामेव सरणीं वैयाकरणाः अपि अनुवर्तन्ते। सत्यप्रधानानि नामानि इत्युक्त्वा नामासु द्रव्यस्य प्राधान्यञ्च निर्णीतम्। शब्दाः रूढि- यौगिक-योगरूढ भेदेन त्रिधा विभक्ताः येषां शब्दानां प्रकृति-प्रत्ययरूपव्याकरणप्रक्रियां विना अर्थात् अवयवार्थं विना साक्षात् अर्थकथनेन प्रयोगो विहितः, ते योगरूढशब्दाः इत्युच्यन्ते। स्तम्भादयः शब्दाः तत्र उदाहृताः। ये च तावत् प्रकृति प्रत्ययविभागपरत्वेन निषाद्य कस्मिश्चिदर्थे रूढाः भवन्ति ते रूढिशब्दाः इत्युच्यन्ते। पङ्कजादिशब्दास्तत्र उदाहर्यते। पङ्कात् जायते इति अर्थकथनपुरस्सरं पङ्ककात् इत्युपपदपूर्वकात् जनि प्रादुर्भावे इत्यस्माद्धातोः डप्रत्यये कृते पङ्कजशब्दः कमलरूपायै व्युत्पद्यते। तत्रावयवार्थे सत्यपि कुमिकीटादिषु पङ्कजशब्दो न प्रवर्तते। अवयवार्थसहकृतद्रव्यर्थः एव अत्र आश्रीयते। न्तु अवयवार्थ एव। एषां शब्दानां प्रकृति प्रत्ययरूप विभागपरकत्वेन अर्थकथनं दृश्यते ते शब्दाः यौगिकाः इत्युच्यन्ते। तेषां तु अवयवार्थ एव स्वीक्रियते। पाककादयः शब्दास्तत्रोपतिष्ठन्ते। अत्र पाककर्ता इत्यवयवार्थ एव आश्रियते। न तु चेदपि सर्वाणि नामानि आख्यातजानि (धातुजानि) इति प्रकृतिप्रत्ययविभागपरत्वेन अर्थकथनयाग्याः इत्येव निरुक्तकाराणां समर्थः। किन्तु गार्ग्यदयः विमतिं प्रदर्शयन्ति। एवं सति निरुक्तकाराणामेव मतं समीचीनमिति निरुक्ते सयुक्तिकं निरूपितम्।

अमृतवाणी

**शत्रुघ्नश्रीनिवासाचार्यः
पण्डित शम्भुनाथ शास्त्री
वेदान्ती भागलपुर,
(बिहार)**

शीतोष्णसुखदुःखदाः गीतामृतसायनम् ?
(गीतद्वितीयोऽध्यायः) मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय
शीतोष्णसुख दुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यस
तास्तितिक्षस्व भारत संस्कृतभाष्यम्- विषयेन्द्रियस-
'योगात्' सुखं दुःखञ्च जायते। अनित्यानि च
सर्वणि योगी तत्र न मुच्यति।।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयाध्यायस्य 13तमे श्लोके
भगवता श्रीकृष्णेनोक्तम् यत् आत्मनां नित्यत्वाद्
आत्मनो न शोकस्थानम्। देहान्तरप्राप्तौ अपि
आत्मा यथावत् स्थिरस्तिष्ठति न तत्र विकारो
जायते। 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तां- स्तितिक्षस्व भारत।
अत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्रकार्यात्वात्
मात्राशब्दवाच्याः। श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियादिभिः मात्रापद-
वाच्यानां विषयाणां स्पर्शत्वात् शीतोष्ण
मृदुपुरुषादिरूप सुख- दुःखानिसमुपजायन्ते।
अत्र मृदुमधुराःसुखदाःकटुपुरुषाः
दुःखदाश्च भवन्ति। तथापि न ते आत्मवत्
नित्याः अपितु आगमापायित्वादुपलब्धि विनाश-
शीलाः सर्वथाऽनित्याः भवन्ति।

तस्माद् धैर्यवतां वीर पुषाणां कर्मयोगिपुरुषाणां
कृते क्षन्तुं योग्याः उपेक्षणीयाः इत्यभिप्रायः।
बन्धहेतुर्कर्मनाशात्वात् ते विनाशशीलाः कालान्तरे
स्वयमेव नश्यन्ति। भगवान् श्रीकृष्णः पार्थभारतम्
अर्जुनं सम्बोधयति यत् हे अर्जुन! तस्मात्
तन्निमित्तो मोहस्तव नीचिः न शोच्यःइत्यर्थः।

अन्वयशब्दाश्च- कौन्तेय हे कुन्तीपुत्र
अर्जुन! मात्रास्पर्शास्तुशब्द, स्पर्श, रूप, रस और
गन्ध इन विषयों और श्रोत्रादि इन्द्रियों के संयोग
(सम्बन्ध), शीतोष्ण सुख दुःखदाः शीत
, उष्ण, प्रिय और अप्रिय रूप होने के कारण सुख

और दुःख को देने वाले आगमापायिनः उत्पत्ति
तथा विनाश वाले होने से, अनित्याः अनित्य
हैं, भारतभरतकुल में उत्पन्न अर्जुन! तान् शब्दादि
विषयों एवम् श्रोत्रादि इन्द्रियों के सम्बन्ध से होने
वाले सुख और दुःख को, तितिक्षस्व सहन करो।।
तत्त्वार्थः- हे कुन्तीपुत्र अर्जुन! शब्द, स्पर्श, रूप,
रस और गन्ध इन विषयों और श्रोत्रादि इन्द्रियों
के संयोग शीत, उष्ण तथा सुख और दुःख को
देने वाले हैं जो उत्पत्ति विनाशशील और अनित्य
हैं। अतः हे भरतकुल में उत्पन्न अर्जुन! तुम
इनको सहन करो। अर्थात् विषय और इन्द्रियों
के सम्बन्ध से होने वाले दुःख के लिए शोक
तथा सुख के लिए हर्ष मनाना उचित नहीं है।
रहस्यात्मक-तथ्य- शब्द, स्पर्श, रूप, रस और
गन्ध ये श्रोत्रादि इन्द्रियों के मुख्य विषय कहलाते
हैं। इन्हीं पाँच विषयों को मात्रा शब्द से अभिहित
किया गया है। शब्दादि विषयों का और श्रोत्रादि
इन्द्रियों व परस्पर सम्बन्ध को मात्रास्पर्श कहा
गया है इन दोनों का परस्पर सम्बन्ध नैसर्गिक है
दोनों के सम्बन्ध का विलगाव होना अत्यन्त

कठिन है। शब्दादि विषयों और श्रोत्रादि इन्द्रियों
के ये सम्बन्ध इतने प्रगाढ़ होते हैं कि सामान्य
पुरुष को इससे बचकर निकल पाना असम्भव
होता है। विषय और इन्द्रियों के सम्बन्ध शीत-
उष्ण, मृदु-कठोर आदि के द्वारा सुख एवं दुःख
को देते रहते हैं। जिस तरह शस्त्र आदि के स्पर्श
घात से दुःखादि का अनुभव होता है उसी तरह
शीत-उष्ण सुख -दुःख के कारण बनते हैं। यहाँ
शीत-उष्ण शस्त्राघातादि के उपलक्षक हैं। इसलिए
भगवान् श्रीकृष्ण विषादयुक्त अर्जुन को आत्मतत्त्व
का रहस्य बताते हुए कहते हैं कि हे भरतवंशी
अर्जुन! युद्ध की समाप्ति पर्यन्त तुम उन विषयों
और इन्द्रियों के संयोग से उत्पन्न होने वाले
शीत-उष्ण से सम्बन्धित सुख और दुःख को
धैर्यपूर्वक सहन करते रहो क्योंकि ये आगमा
पायित्वात् उत्पत्ति, विनाशशील एवं अनित्य हैं
जो निष्काम कर्म की साधना से स्वतः नष्ट हो
जाते हैं। अतः तुम इसकी चिन्ता छोड़कर अपने
क्षत्रियोंचिन्त युद्धकर्म में प्रवृत्त हो जाओ। अभी
तुम्हारे लिए युद्ध करना ही एक मात्र धर्म है।

॥ ज्ञानम्/भजनम्अनुपालनम्॥

**गीताज्ञान संचरण समितिः,
पटना, विहार, अध्यक्षः
डॉक्टर सुदर्शन श्रीनिवास
शाण्डिल्यः**

॥ गीताज्ञानं महामुत्तमम् ॥

नित्यं सत्यं सदा पिब ॥

जीवनं येन भद्रमेव, गीताज्ञानं समाश्रय ॥

बारं बारं बारं बारं वदामि गीताज्ञानं कृष्णहृदयं ॥

कृष्णस्य साक्षात्कारशक्तिः। गीता कृष्णानुभूतिः।

गीता कृष्णव्यवहारभूमिः। गीता कृष्ण जीवनं। गीता

कृष्णप्रकाशः। कृष्णातिरिक्तः न गीताज्ञानस्य

यथार्थं ज्ञातुं समर्थः कदापि समर्थः। सावधानं

सावधानं सावधानं गीताज्ञाने बालक्रीडा न विधेया।

गीताज्ञाने नाहंकारस्य प्रवेशः। गीताज्ञानं बोद्धव्यं,

पेयं, ज्ञेयं, गेयं, नेयं, सेव्यञ्च। गीता

मातृत्वधारिका। गीताज्ञानं कल्याणशक्तिः।

आत्मकल्याणदं। तस्याः भावशब्दानुसारेण

गीतायाः प्रतिपादनीयः। गीतायां मुख्यतः त्रयः

योगाः 1 कर्मयोगः 2 ज्ञानयोगः 3 भक्तियोगः।

एते समे योगाः आत्मकल्याणदाः। नैतेषां

परावरभेदः। परावरभेदकल्पनं महापराधः। प्रथमं

कर्मयोगस्य स्थापनम् ततः क्रमशः ज्ञानभक्तियोगयोः

स्वरूप परिचयः। एकस्मिन् श्लोके कर्मज्ञानयोगयोः

सम्यक् तारतम्यं सुव्यवस्थितं सरति।

गीता अध्यायः 3 श्लोक 6 कर्मैन्द्रियाणि संयम्य

य आसते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थानि विमृष्ट्वा

मिथ्याचारः स उच्यते। विवेच्यतां इन्द्रियाणां द्विविधो

भेदः। कर्मैन्द्रियाणि 2 ज्ञानेन्द्रियाणि।

पञ्च कर्मैन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि।।

उभाभ्यामेव विषयोपभोगो भवति।

कर्मैन्द्रियाणां निरोधं कृत्वा ज्ञानेन्द्रियाणां

विषयसम्बन्धश्चेत् तदा सद् असद् विवेकशून्यः

विमृष्टात्मा मिथ्याचारी भवति। ज्ञानेन्द्रियैरेव

कर्मैन्द्रियाणि सरन्ति अतः प्रथमं ज्ञानेन्द्रियाणां

निरोधः अयमेव ज्ञानयोगः। ततः निरासक्तिपूर्वकं
कर्मैन्द्रियाणां कर्मसम्पादनं कर्मयोगः। इत्थं
गीताज्ञानमवधेयम्।

॥ विमलः हिन्दी भावानुवादः ॥

गीताज्ञान अतीव सूक्ष्म दार्शनिक कृष्ण साक्षात्कार

सुत शक्ति है। यहाँ वैयक्तिक बल बल कभी नहीं

चलेगा। वैयक्तिक अहंकार गीताज्ञान का

महाविघातक होगा। दूसरा अनुभव सम्यक्

निर्मलबुद्धि पूर्ण अवगत विषय को ही कोई

बोलने, कहने, लिखने में समर्थ हो सकता है।

मूल ग्रन्थाशय को पूर्णरूप से समझकर ही

यथार्थ तत्व का प्रतिपादन संभव है। जो स्वयं न

समझ सका है वह यदि व्याख्यान, लेखन करेगा

तो अव्यवस्थित अप्रासंगिक लक्ष्य हीन तटविहीन

शब्दोच्चारण निरर्थक होगी। इससे किसी का

कल्याण नहीं होगा। भाष्य अध्यास आभास न बनें

इसका ध्यान अवश्य रखें। अनेक प्रसिद्ध भाष्य

गीताज्ञान का भ्रामक आभास है। इस पद्धति को

न बढ़ायें। गीता के अध्याय 3 श्लोक 6

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवती भारत ।
अभ्युत्थानमर्धस्य तदाऽऽत्मनः युजायमहम् ॥

स्वाव्यङ्गानि शरीर एव हि विजे विहोतुमाकाङ्क्षति

**मार्कण्डेय शारदेयः (पटना,
बिहारस्थः)**

शृङ्गार-प्रकाशस्य षोडशे प्रकाशे

उद्दीपन-विभावानां निरूपणे ऋतुवर्णने

षट्सु शिशिरस्य अपि उदाहरणेन

पुष्टीकृतं भोजराजेन।तेन प्रत्येकं ऋतोः

सन्धेः, उत्पत्तेः, प्रौढेः, अवसितेश्च

उदाहरणं प्रस्तुतम्। तत्र शिशिर-जन्म्यम्

एकं संवेदनीयं चित्रं दर्शनीयम्-

'कम्पने कपयो भृशं कृतजडं

गोजाविकं गायति श्वा चुलीकुहरोदरं

क्षणमपि क्षिप्तोपि नैवोज्झति। शीतार्ति-

व्यसनातुरः पुनरयं दीनो जनः कूर्मवत्

स्वाव्यङ्गानि शरीर एव हि निजे

निहोतुमाकाङ्क्षति'। अस्मिन् हेमन्त-

शिशिरयोः सन्धयोः सजीवं वर्णनं

विद्यते। अर्थात्, मकरस्थस्य सूर्यस्य

माघ मासस्य च प्रारम्भिक-स्थितिः

दश-यत्ने कविः। क्वचित् क्वचित् षड्

ऋतूनां स्थाने पञ्च एव मताः। तत्र

हेमन्त-शिशिरयोः एकीकृतम्। किन्तु

सामान्यतया, अथवा आधिक्येन षडैव

ऋतवः। अस्तु, सौरमतेन मकर-

कुम्भयोः राशिस्थे सूर्ये शिशिरस्य

समयः मन्यते। अस्मिन् समयेपि

हेमन्तावसाने यादृशः शैत्यप्रकोपः,

तादृशः एव शिशिरागमे। प्रायेण

उभयोः ऋत्वयोः शैत्यमेव शैत्यं

न्यूनधिकम्। अनेन चतुर्मासाः

शीतकालाः स्वीक्रियन्ते। मुख्यो

पश्चिमो वायुः। अतः हेमन्त-वर्णने

लक्ष्मणः राम कथयति- 'प्रवाति

पश्चिमो वायुः कालो द्विगुण-शीतलः'। भोजपुरी

भाषायाः लोकोक्त्याम् आगतम्- 'माघे जाड न पूसे

जाड़, जब-जब हावा तब-तब जाड़'। आश्विन

शैत्यकाले शैत्यं तु भवत्येव, परन्तु तीव्रेण पश्चिम-

वायुना शैत्यप्रकोपः प्राणहरो जायते।

सामान्यतः संस्कृतस्य कवयः शृङ्गार-रसिकाः। यथा

तुलसीदासः कथयति 'कामिहि नारि पियारि', तथैव

तः सर्वस्मिन् काले, सर्वस्मिन् ऋतौ उद्दीपनम्

आह्वयन्ते। कालिदासः ऋतुसंहारस्य पञ्चमसर्गे

शिशिरं वर्णयति, तथापि सः वनिताविलासे एव

लीनः। षोडशश्लोकात्मके शिशिर-वर्णने एकोपि श्लोकः

अस्य ऋतोः कुकृत्यं न उद्घाटयति। शृंगारशतकस्य

रचयितुः भर्तृहरः अपि इयमेव दशा। सोपि शिशिरेण

समापे काव्यस्मिन् शृङ्गारे एव रमते। सम्भवतः

संस्कृतकाले प्रायः कवयः राजाश्रिताः। स्वयमपि ते

सुखिनः सम्पन्नाः आसन्। तेषां कवीनां कृते

आत्मसुखे सर्वसुखम्, अथवा स्वामिसुखे सर्वसुखम्

एव। अनेन लोकदशायाः वर्णने तेषु कृपणता एव

कृपणता दृश्यते। किन्तु, सम्प्रति लोकतन्त्रम्।

लोकतन्त्रे लोकाः प्रधानाः। अतएव लोकस्थितिः

प्रस्तुयते प्रायेण बहुभिः यथार्थवादिभिः कविभिः।

अतु, संस्कृतेपि न नितराम् अभावः। कारणम् इदं

यत् अस्य साहित्यं समृद्धतमम्। अस्मिन् कस्यचित्

विषयस्य अत्यन्ताभावः नाव। अन्वेषणम् आवश्यकम्।

अस्मिन् प्रसङ्गे कश्मीरी कविः मातृगुप्तः स्मृतः। सः

कविरपि निर्धनः आसीत्। महाराजस्य विक्रमादित्यस्य

गुणग्राहकतां श्रुत्वा सः आश्रयाय उज्जयिन्यां

विक्रमादित्यस्य राजधान्याम् आगतः। किन्तु तद्वर्षे

दृष्ट्वा द्वारपालैः सः राजसभायां राज्ञः पार्श्वे गन्तुम्

प्रतिबद्धः। अयमेव शिशिरकालः आसीत्। प्रयासे दिनं

पयैः संवेदनशीलैः जनैः कम्बलादीनां विवरणं क्रियते।

अस्तु, भोजराजेन उद्धृते उपर्युक्ते वर्णने व्यापकता

दृश्यते। प्रथमं कम्पमानानां वानराणाम्, ततः परं

गवाम्, अजानाम्, अवीनां च शिशिरार्तिः दृश्यते।

सर्वे काष्ठायन्ते। सर्वान् शैत्यं गायते, गानं ददाति।

इतः कुक्कुरः चुटुयाः अन्तःस्थितः क्षिप्तः क्षणमपि

तद्बहिः गन्तुं न शोचति। पुनः शीतेन आर्तः कोपि

दीनः मनुष्यः कूर्मवत् स्वानि अङ्गानि संहत्य तिष्ठति,

तथैव सोपि स्वशरीरे एव आत्मनः अङ्गानि निहोतुं

संहरन्तुम् इच्छति। ईदृशं शिशिरस्य चित्रणं दुर्लभम्।

ब्रह्मर्षि आश्रमे संतसम्मेलनम्

छायाकारः सौरभ कुमार

भगवती गङ्गा- ‘दिव्यमुक्तेः पवित्रतायाः च अवन्तः प्रवाहः’

भगवतः विष्णोः ज्ञानरूपा भावरूपा क्रियारूपा च तिष्ठः शक्तयः वर्तन्ते, ताश्च भगवती लक्ष्मी, भगवती सरस्वती, भगवती गङ्गा चेति विद्वद्भिः निगद्यते। एकदा भगवान् विष्णुः भगवतीं गङ्गाम् अकथयत् – ‘त्वं पृथिव्यां पवित्र-नदीत्वेन भवितासि या हि वसुधा-वासिनाम् अखिलानां प्राणिनां पापानि अपाकरिष्यति। सूर्य-वन्शावन्तसः भगीरथः नाम राजा त्वां पृथ्वीं सन्नेष्यति। अनन्तरं त्वं भगवतः शिवस्य पत्नीरूपेण कैलास-पर्वतं प्रतिष्ठिता भवितासि।’ सूर्यवंशे सगरः नाम नृपतिः अभवत्, स च अश्वमेध-यागस्य अनुष्ठानम् अकरोत्। यज्ञ-सम्पूर्ति-हेतोः सगरस्य षष्टि-सहस्रं पुत्राः यागस्य अश्वेन सह पूर्णस्य विश्वस्य पर्यटनं कृतवन्तः। परञ्च यथैव ते सागर-तटस्य समीपम् आगताः, यज्ञ-अश्वः सहसा विलुप्तः जातः। कुत्र गतोऽयम् अश्वः नृपतेः सगरस्य पुत्राः विलुप्तम् अश्वं सर्वत्र अन्विष्टवन्तः। अश्वस्य अन्वेषणार्थं यदा पुथिव्यां न किमपि स्थानम् अवशिष्टम्, तदा ते अन्ततः पाताल-लोकं प्रयाताः। तत्र ते अश्वं दृष्टवन्तः। अयम् अश्वः गूढ-ध्यानस्थं महर्षिं कपिलं निकषा बद्धः आसीत्। वस्तुतस्तु, देवेन्द्रः अमुम् अश्वं चोरितवान्। सगर-पुत्राः तथ्यमिदम् अजानन्तः महर्षिं कपिलम् आक्रान्तुं सन्नद्धाः जाताः। क्रोधेन आविष्टः महर्षिः स्वीय-नेत्रे उन्मील्य दृष्टि-मात्रेण तान् भस्मीसात् चकार। नृपतिः सगरः विलुप्तान् राजकुमारान् अन्वेष्टुं स्वीयं पौत्रम् ‘अन्शुमन्तं’ प्रेषितवान्। अन्शुमान् यदा महर्षिं दृष्टवान् , सादरम् असौ तं नमस्कृतवान्। अन्शुमतः विन-म्रताम् अवलोक्य प्रसन्नः तपोमूर्तिः कपिलः अश्वं परावर्तितवान् , अवादीत् च, यत् ‘ सगर-पुत्राणां मुक्तये त्वया भगवती गङ्गा धरातलम् आनेतव्या।’ परञ्च अन्शुमान् तस्य पुत्रः दिलीपः वा एतत् कार्यं कर्तुं नैव अपारयताम् तत्रान्तरे, दिलीपस्य आत्मजः भगीरथः राजा अभवत्। भगीरथः भगवतीं गङ्गां धरातलम् अवतारयितुं समैहत। सः स्वीय-राज्य-कार्य-भारं निज-मन्त्रिभ्यः दत्त्वा तपश्चर्याम् आचरितुं हिमालयं प्रति अगच्छत्। भगीरथस्य अनेक-वर्षीय-कठोर-तपश्चर्यायाः अनन्तरम् , भगवती गङ्गा तस्य समक्षं प्रत्यक्षीभूता। भगीरथस्य श्रद्धया समर्पणेन च तुष्टा भगवती गङ्गा अवाचेत् – ‘ भो भगीरथ ! अहं धरातलम् आगन्तुं सन्नद्धा अस्मि। परन्तु भगवान् शिवः एव मम अवतरण-वेगं धारयितुं शक्ष्यति।’ कृतनिश्चयः भगीरथः भगवन्तं शिवं प्रसादयितुं पुनः तपः आचरितवान्। अनेकेषां वर्षाणाम् अन्तरालानन्तरं भगवान् शिवः प्रत्यक्षीभूतः। भगीरथस्य कामनां प्रपूरयन् भगवान् शिवः अवादीत् – ‘स्वर्गतः अवतरन्त्याः गङ्गायाः प्रवाह-वेगं धारयितुं शक्ष्यामि।’ एवं प्रकारेण, भगवान् शिवः निज-जटा-कलापे स्थातुं भगवतीं गङ्गां सत्कृतवान्। तदनु, भगवती गङ्गा कौतुकेन विचारितवती- ‘मन्ये, भगवान् शिवः सुदीर्घ-कालं यावत् मम प्रवाह-वेगं धारयितुं नैव शक्ष्यति। कथं नाहं भगवन्तं शिवम् आत्मना साकमेव पाताल-लोकं नयेयम् ?’ परन्तु सर्वज्ञः भगवान् शिवः भगवतीं गङ्गां स्वीय-जटा-कलापे आबद्धवान्। अनेक-वर्षाणि यावत् भगवती गङ्गा ततः निष्क्रान्तुं निरर्थकं प्रायतत। भगीरथः पुनः भगवन्तं शिवं प्रसादयितुं तपस्याम् अकरोत्। भगवान् शिवः स्वीयं जटा-कलापं उन्मोचितवान्, ततः गङ्गा-

अन्तिमत्वेन महात्मनः जह्नोः आश्रमं प्राप्तवान्। अहञ्जर-पूर्णा भगवती गङ्गा सोत्साहं स्वीय-शक्ति-प्रदर्शनार्थं आश्रमं जलापुवितम् अकरोत्। अनेन विश्लेषेण क्रुद्धः महात्मा जह्नुः गङ्गायाः अपान्तिं पीतवान्, गङ्गां च शोषितवान्। भगीरथः महर्षेः पादारविन्दयोः निपत्य याचितवान् यत् – ‘कृपया गङ्गा-देवी क्षम्यताम्, हे महात्मन् ! भवान् यदि एनां वि-मोक्ष्यसि चेत्, मम पूर्वजाः मुक्ताः भविताः।’ महात्मा जह्नुः भगीरथे करुणान्वितः सन् गङ्गा-प्रवाहं निज-कर्ण-कुहरात् बहिः निष्कासितवान्। ततः प्रभृति देवी गङ्गा जाह्नवी- इति नाम्ना अपि प्रख्याता जाता। जाह्न-वी अर्थात् जह्नु-मुनेः जाता सरित् वा कन्या। ततः परम्, भगीरथः गङ्गां पाताल-लोकम् अनयत् यथैव देवी गङ्गा सगर-पुत्राणां भस्मावशेष-स्थलीम् आपुवितवती, ते सर्वे अपि मुक्ताः सञ्जाताः। एवं रीत्या, भगीरथः यत् कार्य-लक्ष्यं निश्चितवान् , तत् पूर्णताम् अनयत्। ततः परम्, भगीरथः देवीं गङ्गां सागरं प्रति नीतवान्। अनेक-वर्षाणि व्यतीतानि। एकदा नृपतिः शन्तनुः गङ्गा-नद्याः तीरे सुन्दरीं रमणीमेकाम् अपश्यत्। वस्तुतः एषा मानव-रूपधारिणी भगवती गङ्गा आसीत्। ‘भो परम-सौन्दर्य-शालिनि महाभागे, ममेदं सौभाग्यम्

प्रवाहं पृथ्वीम् अस्पृशत्। पृथिव्यां अवतरितस्य गङ्गा-जलस्य सप्त-धाराः अभूवन्। तासु धारा-त्रयं प्राचीं प्रति, अपरं धारा-त्रयं प्रतीचीं प्रति प्रावहत्। सप्तमः प्रवाहः भगीरथम् अन्वागच्छत् , अपि च,

अभविष्यत्, यदि भवती मम अर्धाङ्गिनी अभविष्यत्’, - शन्तनुः स्वीयां समीहां प्राकटयत्। भगवती गङ्गा प्रसन्ना सती उदतयत् –‘सममयं भवता सह विवाहं करिष्यामि। कदाचिदपि भवान् मम कार्य-विषयिणीं

पृच्छां नैव करिष्यति - इति।’ राजा शन्तनुः समयमेनं स्वीकृतवान् , अपि च, अनयोः विवाहः महता समारम्भेण वैभवेन च सम्पन्नः। किञ्चित्-कालानन्तरम्, ताभ्याम् एकः पुत्रः अजायत। भगवती गङ्गा च किम् अकरोत्...? सा तं पुत्रं नद्याम् अक्षिपत्। राजा शन्तनुः स्तब्धः एवातिष्ठत् यतो हि तेन स्वीय-पत्न्या सह कृतः समयः परिपालनीयः आसीत्। पत्न्याः आश्चर्यकारिणः कार्यस्य विषये स न किमपि प्रष्टुम् अपारयत्। एतावत्-पर्यन्तमेव पर्याप्तं नासीत्। सा अपरान् अपि नव-जातान् षट् पुत्रान् नद्याम् अक्षिपत्। राजा शन्तनुः स्वीय-दुःखं नियन्त्रितवान् परं निज-पत्नीं न किमपि प्रष्टुम् अपारयत्। परञ्च, भगवती गङ्गा यथैव स्वीयम् अष्टमं पुत्रं नद्याम् प्रक्षेप्तुम् उद्यता, राजा शन्तनुः ताम् अवरोधितवान्, प्रार्थितवान् च - ‘कृपया आत्मजम् एनं जीवितुम् आज्ञापय।’ तस्मिन् क्षणे एव भगवती गङ्गा स्वीय-पुत्रेण साकं तिरोहिता बभूव। अनेक-वर्षाणि व्यतीतानि। राजा शन्तनुः यदा मृगयायै गतः आसीत्, सः अनुपममेकं दृश्यम् अपश्यत्। कश्चन परस्सहस्रं शरीरैः भित्तिं निर्माय गङ्गा-प्रवाहम् अवरोधितवान्। शन्तनुः

किञ्चित् अग्रे गत्वा अपश्यत् यत् तत्र एकः बालकः स्थितोऽस्ति। अयमेव बालकः परस्सहस्रं शरीरैः भित्तिं निर्माय गङ्गा-प्रवाहम् एवम् अवरोधितवान्। शन्तनुः सन्निकटं गत्वा तं द्रष्टुम् ऐच्छत् परञ्च सः तिरोहितः। तस्मिन्नेव क्षणे शन्तनुः अन्वभवत् यद् - ‘ कदाचित् एषः मम पुत्रः सम्भवेत् ?’ शन्तनुः सौस्तुव्यं देवीं गङ्गां प्रार्थितवान्। भगवती गङ्गा निज-पुत्रेण साकं स्वयमेव उपस्थिता अजायत न्यागादीच्च यत् ‘अयमेव अस्मदीयः अष्टमः पुत्रः देवव्रतः अस्ति।’

भगवती गङ्गा एतदपि न्यागादीत् यत् ‘अष्टसु वसुषु अन्यतमः अयं द्यौः अस्ति यः अस्माकं पुत्र-रूपेण पुनर्जीतोऽस्ति। कृपया एनं स्वीकरोतु।’ भगवती गङ्गा शन्तनवे देवव्रतं दत्त्वा कैलासम् आरूढवती, महाविष्णोः वचनञ्च सत्यापितवती। ३2. एषा अस्ति कथा यत् भारतस्य पवित्रा नदी गङ्गा केन प्रकारेण धरातलम् अवतीर्णा। गङ्गायाः पवित्रता-विषये महाभारत-ग्रन्थे लिखितमस्ति यत् ‘दुष्कर्म-निवृत्त्यर्थं गङ्गा-जलावगहनं परमावश्यकम्। गङ्गा-जलावगहनं शत-यागानाम् अनुष्ठान-तुल्यं वर्तते।

सुवचनानि

अतिपरिचयादवज्ञा । अतिलोभो विनाशाय । अतितृष्णा न कर्तव्या । अति सर्वत्र वज-येत् । अधिकस्याधिकं फलम् । अनतिक्रमणीया हि नियतिः । अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः । अलभ्यो लाभः । अव्यापारेषु व्यापारः । अहिंसा परमो धर्मः । अभद्रं भद्रं वा विधिलिखितमुन्मूलयति कः । अथी हि लोके पुरुषस्य बन्धुः । आकृतिकैवस्य दृष्टिस्तु काकस्य । आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः । इक्षुः मधुरोऽपि समूलं न भक्ष्यः । इतः कृपः ततस्तटी । इतो ब्रष्टस्ततो भ्रष्टः । ईश्वरेच्छा बलीयसी । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । उत्सवप्रियाः खलु भनृष्याः । कण्टकैवैव कण्टकमुद्धरेत् । कर्तव्यो महदायतः । कवयः किं न पश्यन्ति ? काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।	कालाय तस्मै नमः । किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । किं मिष्टमन्नं खरसूकराणाम् ? क्षमया किं न सिद्ध्यति । कृेशः फलेन हि पुनर्नवात् विधत्ते । गतं न शोच्यम् । गतानुगतिको लोकः न कश्चित् पारमार्थिकः । गहना कर्मणो गतिः । गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते । चक्रवर्त्परिवर्तने दुःखानि च सुखानि च । जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी । जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । जीवो जीवस्य जीवनम् । दुटितः सम्बन्धः प्रशान्तः कलहः । दुर्लभं भारते जन्म मानुष्यं तत्र दुर्लभम् । दूरतः पर्वताः रम्याः । द्रव्येण सर्वे वशाः । धमी मित्रं मृतस्य । धीराः हि तरन्ति आपदम् । नास्ति सत्यसमो धर्मः । न कूपखननं युक्तं प्रदीपे वह्निना गृहे । न भूतो न भविष्यति ?	नमः शिवाय । नमो भगवते वासुदेवाय । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । न शान्तेः परमं सुखम् । निगूढेऽपि कुक्कुटे उदेत्येव अरुणः । निर्वाणदीपे किमु तैलदानम् । निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि दुमायते । निःस्पृहस्य तुणं जगत् । न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः । निर्धनस्य कुतः सुखम् । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । परदुःखं शीतलम् । परोपकारार्थमिदं शरीरम् । परोपदेशे पाण्डित्यम् । परोपकारः पुण्याय । परोपकाराय सतां विभूतयः । पुनः पुनरपि प्रक्षाल्य कज्जलं न श्वेतायते । प्रज्ज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः । प्रथमप्राप्ते मक्षिकापातः । पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् । बधिरात् मन्दकर्णः श्रेयान् । बहुजनहिताय बहुजनसुखाय । बहुरत्न वसुन्धरा ।
--	--	---

सुविचार्य विधातव्यम्

इयं कथा सोमदेवस्य कृतात् ‘कथासरित्सागरात्’ उद्धृता अस्ति । तत्र ‘चतुर्व्यूहम्’ एकं पाठं वर्तते । तत्रैव ‘गोदोहनम्’ अस्ति । अस्यां कथायाम् समयस्य महत्त्वं प्रतिपादयति आसीत् पुरा माधवो नाम कश्चिद् गोपालकः । तस्य गृहे नन्दिनी नाम एका गौः आसीत् । तस्याः दुग्धं विक्रीय सः सुखेन जीवनं यापयति स्म । एकदा तस्य भागिनेयः तत्रागत्य सूचित-वान्---‘मातुल ! प्रतिवेशिनः श्रेष्ठिनः गृहे मासानन्तरम् एकः यज्ञः संपत्यते । तस्मिन् उत्सवे पञ्चाशत् किलोमितस्य क्षीरस्य आवश्यकता भविष्यति ।’ इदमाकर्ण्य माधवः अचिन्त्यत्---‘पञ्चाशत् किलो-मितस्य पयः , अस्तु दास्यामि । एतावन्मात्रं पयः विक्रीय बहुधनं प्राप्स्यते, येन एकस्य भवनस्य निर्माणं करिष्यामि ।’अथ प्रसन्नः माधवः स्वधेनुम् अर्हनिशं सेवते । सः तस्याः रज्जुं धृत्वा तस्यै तृ-तिपर्यन्तं प्रभूतं धासादिकं ददाति, जलं पाययति, विषाणयोः तैलं करोति । प्रातः सायं च तां तिलकं करोति । यदा-कदा गुडादिकमपि भोजयति । स सर्वदा

चिन्तयामास--‘एकवारं ग्रहीष्यामि पयोऽस्यां प्राज्यम् उत्सवे ।’ इत्थं सेवानिरतस्य तस्य एकः मासः व्यती-तः । अस्मिन्नन्तरे तस्य भार्या मालती पितृगृहात् प्रत्यावर्तत । माधवः ताम् तत्सर्वं विस्तरेण अकथयत् । तौ सत्वरं कुम्भकारस्य गृहाद् घटदशकं क्रीतवन्तौ । तदैव प्रतिवेशी दुग्धाय तम् आकारयत् । माधवस्तु सपदि पञ्च-उपचारैः गाम् अपूजयत् । पात्रहस्तः दोहनाय गोः समी-पायं च तां तिलकं करोति । यदा-कदा गुडादिकमपि भोजयति । स सर्वदा

दृष्ट्वा एव अकुर्दत् । माधवः पौनःपुन्येन प्राथन्यति---‘नन्दिनि ! कथं मां व्याकुलयसि ? पञ्चाशत् किलोमितं क्षीरं सत्वरं यच्छ ।’ पौनः पुन्येन दोग्धुं प्रयत-मानं माधवं सा पृष्ठपादाभ्यां ताडयित्वा रक्तरञ्जितम् अकरोत् । तं तादृशायाम् अवस्थायां वीक्ष्य मालती मूर्च्छिता जाता । बहुभिः उपचारैः तस्याः मूर्च्छाम् दूरीकृत्य माधवः ताम् अकथयत्- ‘मासान्तेऽहं धनी भविष्यामि इति चिन्तयित्वा एव मासपर्यन्तं मया धेनुरेव न दुग्धा । अस्मात् कारणाद् इयं दुग्धहीनाऽभवत् ।

प्रेरणाश्रोत
जगदगुरु शंकराचार्य ज्योतिषीठ काशी पीठाधीश्वर ब्र.ली. स्वामी विद्यानंद सरस्वती जी महाराज (मौनी जी), शाश्वतानन्द सरस्वती जी महाराज।
संरक्षक मण्डल
डॉ भगवत् शरण शुक्ल प्रोफेसर-व्याकरण विभाग-संस्कृतविद्या धर्मीविज्ञान संकाय काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी
प्रमोद बंसल
निदेशक-महाराजी चाय, प्रयागराज
सलाहकार
डा. पुष्पा पाल (एमजीएम हास्पिटल) - सुनील सराफ (अवतार केमिस्ट) - पं. देवेन्द्र प्रसाद त्रिपाठी - एसो. प्रो. डॉ. मुरली मनोहर द्विवेदी - डॉ. शम्भुनाथ त्रिपाठी (अंशुल) - डा. मोरार जी त्रिपाठी - आचार्य कुशलदेव - आरके चोपड़ा (कर सलाहकार) डा. कृष्णानन्द पाण्डेय फादर - थॉमस कुमार उपसम्पादक - विनय शुक्ल कुँवर जी टण्डन (विधि सलाहकार) राजीव भारद्वाज (विशेष वार्ताहर, प्रयागराज)
प्रयागराज (इलाहाबाद)
RNI No. : UPSAN/2018/76680
स्वामी मुद्रकः प्रकाशकश्च आनन्द नारायण शुक्ल द्वारा रमा प्रिन्टिंग प्रेस, 53/25/1,ए बेली रोड, नया कटरा, प्रयागराज से मुद्रित एवं 1286बी/541बी नेहरू नगर मीरापुर, प्रयागराज से प्रकाशित।
मो.-9415633297
संपादक-राकेश शर्मा
वैधानिक सूचना: आह्निक वार्ता पत्रम् से सम्बन्धित समस्त विवाद के निपटारे का क्षेत्र इलाहाबाद (प्रयागराज) न्यायालय होगा।